

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы,
публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің
85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Сарекенова, Б. Әбдуәліұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337841-1

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

КҮРДЕЛІ СИНТАКСИСТІК ТҰТАСТЫҚТЫҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

ЖАКИНА А.,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
магистранты.
Қазақстан, Астана қ.

Қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастық тақырыбына қатысты зерттеулер Т.Қордабаевтың еңбектерінен басталады. Ғалымның: «Синтаксистік күрделі единицалар туралы қазақ тілі білімінде күні бүгінге дейін айтылған бір ауыз да пікір жоқ. Қазақ лингвистикасы құрмалас сөйлемнен үлкен синтаксистік единицаны әзірше білмейді. Неге олай? Қазақ тілінің синтаксистік құрылысында бірнеше дербес сөйлемдердің, соның ішінде құрмалас сөйлемдердің де бірігуі арқылы берілетін пікір күрделілігі жоқ па? Жоқ, олай емес. Қазақ тілінің грамматикалық құрылысында ондай синтаксистік күрделі шумақтар проза жанрында да, поэзия жанрында да жиі кездеседі. Бірақ олар осы уақытқа дейін зерттелген жоқ» [1, 191] деген пікірінен бастап Р.Сыздық, Б.Шалабай, М.Серғалиев сынды зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасап, қазақ тіл біліміндегі күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметінің зерттелу жайын ретроспективті түрде саралау көркем шығарма тілі мен жазушы стилін талдау тұрғысынан да, қазақ тілінің дамыған ұлт тілі ретінде функционалды мүмкіндігін таныту тұрғысынан да аса маңызды.

Т. Қордабаев қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастық ұғымына ең бірінші анықтама беріп қана қоймай, күрделі синтаксистік тұтастықтың белгілерін, құрмалас сөйлемнен айырмашылықтарын, жасалу тәсілдерін жіктеп көрсетеді. Ғалым қазақ тілінде күрделі синтаксистік тұтастық келесідей тәсілдер арқылы жасалатындығын жазады:

1)Алдыңғы сөйлемде айтылған бір сөздің кейінгі сөйлемдерде есімдік түрінде қайталанып келуі;

2)Сөйлемдердің элепсис арқылы, яғни айтылуға тиісті сөздің я сөздердің кейінгі сөйлемдерде айтылмай түсіріліп қалуы;

3)Сөйлемдердің жалғаулықтар немесе жалғаулық мәніндегі сөздер арқылы байланысуы;

4)Мағыналары бір-біріне жақын, біртектес оқиғаны, көріністі баяндайтын сөйлемдер оқиға, көрініс бірліктеріне қараай байланысады;

5)Сөйлемдерді, тармақтарды бір-бірімен синтаксистік қарым-қатынасқа келтіруге септігін тигізетін тәсіл – синтаксистік параллелизм;

6)Қайталау тәсілі [1, 197-200].

Бұдан бөлек Р.Сыздық «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» еңбегінде Абай өлеңдеріндегі күрделі синтаксистік тұтастықтарды талдай отырып, күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің бір-бірімен байланысу тәсілдерін:

- күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің бір субъектімен қазықталуы;
- модальдық реңктің біркелкі болуы;
- ұйқастың морфологиялық тұлғасы бірдей етістіктерден немесе бірдей шақтық тұлғада жасалуы;
- тәуелдік жалғауы арқылы жасалуы;
- өлеңдегі негізгі ойдың күрделі синтаксистік тұтастықтардың алғашқы тармағында, қалған тармақтарының сол ойға қатысты бірыңғай конструкциялар түрінде берілуі сияқты тәсілдермен толықтырады [2, 43-47].

Ал Б.Шалабай күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің байланысу тәсілдеріне үстеу арқылы байланысу, сөздердің орын тәртібі арқылы байланысуы сияқты тәсілдерді қосады [3, 392]. Рәбиға Сыздық күрделі синтаксистік тұтастықты құраушы сөйлемдердің байланысу тәсілдерінің біріне модальдық реңктің біркелкі болуын жатқызса, Б. Шалабай бұл тәсілдің тек автор сөзін ғана қамтитын күрделі синтаксистік тұтастықта болатынын, ал егер күрделі синтаксистік тұтастықта автор сөзінен бөлек ортақ төл сөз, кейіпкер сөзі қатысса бұндай күрделі синтаксистік тұтастық бірдей модальдық реңк арқылы жасала алмайтындығын жазады [3, 393].

Күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметіне қатысты тағы бір мәселе – күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымы. Ғалым М.Серғалиев «Синтаксисті зерттеулер» еңбегінде күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымдық-семантикалық бірлік ретінде бірнеше бөліктерден: алғашқы, ортаңғы және қорытушы сөйлемдерден тұратындығын жазды. Әрбір бөліктің атқаратын қызметі мен өзіне тән ерекшеліктері бар. Барлық бөліктердің күрделі синтаксистік тұтастықта болуы немесе болмауы жазушы стиліне байланысты [4, 242].

Ғалым Б. Шалабай Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романына жасаған талдауында күрделі синтаксистік тұтастықты құрайтын әр бөліктің қандай мақсатта жұмсалғанын көрсетеді. Автордың күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымдық ерекшеліктерін қаншалықты шебер қолдана білгенін жазады: «Жазушы күрделі синтаксистік тұтастықтардың бірінші бөлігінде қысқа, тұжырымды түйін жасайды, оның өзі суреттеліп отырған жайға автор қатынасын білдірудің де жолы. Ал кейінгі бөліктерде оның мәнін саралай түседі» [3, 32]. Ғалым жазушының күрделі синтаксистік тұтастықтағы қорытушы бөлікті психологиялық портрет жасауда ұтымды пайдаланғанын, кіріспе немесе қорытушы бөліктерде астарлы сөздерді қолданғану арқылы мәтіннің мысқылдық мәнін күшейте түскендігін, сондай-ақ авторлық көзқарастың өзін қорытушы конструкциядан байқауға болатындығын жазады. Б. Шалабай Ғ. Мүсірепов стилінің ерешелігі – әрбір оқиғаға, кейіпкердің іс-әрекетіне қорытынды жасап отыру болса, бұндай түйіндеулер жазушының күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымдық ерекшеліктерін шебер пайдалана білуінің арқасында жүзеге асқындығын тұжырымдайды [3, 33-34].

М.Серғалиев абзац пен күрделі синтаксистік тұтастықтың айырмашылықтары туралы сөз қозғай отырып соңғысын стилистикалық-композициялық бірлікке жатқызған [4, 261]. Яғни абзац пен күрделі синтаксистік тұтастықтардың сәйкес келуі немесе бір абзацтың бірнеше күрделі синтаксистік тұтастықтардан құралуы, бір абзацта бірнеше күрделі синтаксистік тұтастықтардың болуы да шығарманың стиліне байланысты. Ғалым осы байланысты Т. Ахтанов, М.Әуезов, Оралхан Бөкей шығармаларын талдау арқылы көрсетеді.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметі күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің бір-бірімен байланысу ерекшеліктері арқылы да жүзеге асады. Ғалым Б.Шалабай күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдер бір-бірімен іліктестік қатынаста және өзара тең дәрежеде немесе параллельді түрде байланысатындығын жазады. Бұл байланыс түрлерінің атқаратын қызметтері әртүрлі болады: іліктестік қатынас бірінен-бірі туындайтын оқиғаларды сипаттау үшін жұмсалса, параллель сөйлемдер бірінің орынын бірін басып жатқан оқиғаларды сипаттау үшін қолданылады. Байланысудың аталған түрлерін атқаратын қызметіне сәйкес шығармада қолдануға болады [3, 32].

Айталық, сөйлемдердің іліктестік қатынаста байланысуы арқылы көбінесе ғылыми стильдегі мәтіндер жазылса, публицистикалық стильде анафоралық қайталау қолданылады. Яғни күрделі синтаксистік құрамындағы сөйлемдердің байланысу тәсілін дұрыс таңдау автордың стилистикалық сауаттылығының көрсеткіші бола алады. Ғалым екі байланыс түрінің бір синтаксистік тұтастық құрамында бірдей қолданыла алатынын, бұндай қолданысты М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов сияқты жазушылардан кездестіруге болатынын жазады [3, 395].

Жалпы қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметін індете зерттеген ғалымдар ретінде Б.Шалабай мен Р.Сыздықты атауға болады. Б.Шалабай «Күрделі синтаксистік тұтастық – шығарманың композициялық құрылымына, стильдік, көркемдік ерекшелігіне тікелей қатысты сөйлеу бөлшегі» [3, 29] деген анықтама бере отырып, күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметін келесідей жіктейді:

- күрделі синтаксистік тұтастық арқылы сөйлемнен тыс жердегі байланыстардың сыры ашылады;
- күрделі құрылым ішіндегі синтаксистік қозғалыс суреткердің творчестволық ойының қалыптасу процесін көрсетеді;
- күрделі синтаксистік тұтастық арқылы жазушының көркем ойларын, идеялық бағытын шындыққа жақын ашуға болады;
- күрделі синтаксистік тұтастық көркем шығармада бір оқиғадан екінші оқиғаға, бір баяндау планынан басқасына өтуді ұйымдастырып отырады;
- шығарманың сюжеттік өрбуін жүзеге асырады;
- баяндаудың әртүрлі рең құбылыстарын бір-бірімен ауыстырып отырады;
- күрделі синтаксистік тұтастық арқылы жазушының немесе кейіпкердің психологиялық көңіл-күйі ашылады;
- күрделі синтаксистік тұтастық арқылы белгілі бір оқиға тарамдай баяндалады;
- күрделі синтаксистік тұтастық арқылы кейіпкердің портреті жасалады;
- күрделі синтаксистік тұтастық оқиғаның, автор ойының жалпы ағының білдіріп қана қоймай, түрлі экспрессивтік-эмоциялық қырларын, модальдық қырларын және сол арқылы туатын ассоциацияларын қоса білдіреді[3, 395-396] .

Ғалым Р.Сыздық «Сөз құдыреті» еңбегінде Ш.Мұртаза мен О. Бөкей шығармаларындағы күрделі синтаксистік тұтастықтарды талдау арқылы мәтіннің тілдік-стильдік табиғатын танудың үлгілерін көрсетеді.

Ғалым Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе» романының талдай отырып, жазушының авторлық ремаркаларсыз бірнеше кейіпкерлерді қатарластыра, жарыстыра сөйлету арқылы күрделі синтаксистік тұтастық немесе ғалымның өз сөзімен айтқанда, «мағыналық-синтаксистік монолог» жасағандығын жазады. Р.Сыздық жазушының авторлық ремаркаларды қоспауының себебін романның тілдік сипатының ықшамдық, икемділік принциптеріне құралғандығымен байланыстырады [5, 74] .

Р.Сыздық кейіпкер ойын беруде күрделі синтаксистік тұтастықтарды қаншалықты ұтымды пайдалануға болатындығын О.Бөкейдің «Қар қызы» повесіне жасаған талдауында көрсетеді. Ғалым шығармадағы синтаксистік тұтастықтардың баяндауыштары бірдей морфологиялық тұлғада жасалғандығына назар аударады, ырғақ пен ұйқастың жоқтығына қарамастан күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы морфологиялық тұлғасы бірдей баяндауыштар арқылы шығармадағы ой-монологтар өлеңдегіше біртұтас сипат алатынын жазады.

Ғалым О. Бөкейдің айтылған ойдың экспрессиялық бояуын қалыңдату үшін төл сөздерде, авторлық баяндау сөздеріндегі күрделі синтаксистік тұтастықтарды жасауда қайталама тәсілін қолданғанына назар аударады. Осылайша қайталама тәсілін қолдану О.Бөкей стиліне тән екендігін анықтайды[5, 154-155] .

Рәбиға Сыздық Абай өлеңдеріндегі күрделі синтаксистік тұтастықтарды талдағанда 11 буында 4 тармақты шумақты , 6 буынды 4 тармақты, 7-8 буынды 4 тармақты, 11 буынды 6 тармақты өлеңдерін, сегізаяқ өлеңдерін, шумақсыз өлеңдерін, шумақ элементі бар өлең типтерін жеке-жеке талдап, әр өлең түріне тән күрделі синтаксистік тұтастық жасау тәсілдерін көрсетеді. Талдау нәтижесінде күрделі синтаксистік тұтастық пен өлеңнің сыртқы пішіні, ұйқастың түрі, буын мен тармақ санының арасындағы тәуелділіктерді анықтайды.

Ғалым өлеңде қолданылатын белгілі бір синтаксистік құрылымның, айталық, 11 жол 4 тармақты өлеңдердің алғашқы екі сөйлемінің параллель жай сөйлем түрінде келіп, соңғы екі сөйлемі құрмалас сөйлеммен берілуінде қандай тілдік мүмкіндік немесе артықшылықтар бар екендігі туралы жазады. Осындай құрылым арқылы буын санының көп болуына байланысты қысқа сөйлемді немесе жайылма фразаны сыйғызуға болады. Мүмкіндігімен қатар шектеулерді де көрсетеді. Мысалы, 11 буынды өлеңде тармақтарға бір ойдың сыйғанымен, эпитет секілдік көркемдеуші құралдар сыя бермейді. Соның әсерінен шығарманың көркемдік құндылығы төмендейді. Алайда бір шумақтың алғашқы екі тармағына бір ортақ субъект алып, екі тармақ бір жайылма сөйлемге айналғанда көркемдеуші құралдарды қолдануға болады. Бұл ұтымды тәсіл күрделі синтаксистік тұтастық арқылы жүзеге асатынын көрсетеді[2, 74] .

Рәбиға Сыздық күрделі синтаксистік тұтастықтың жасалу тәсілдерінің ішінен параллельділік арқылы фактілерді констатациялау, өлең динамикасын, ақынның айтпақ ойын берудегі стилін өзгешелеу, логикалық ой қазығының біреулігі тәсілі арқылы портрет және суреттеулерлер жасау ұтымды екенін көрсетеді[2, 69-71] .

Сонымен қатар Р.Сыздық Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысын талдау арқылы өлеңнің композициялық-тематикалық құрылымын анықтауға болатындығын жазады. Мысалы, ғалымның тұжырымдауынша, күрделі синтаксистік тұтастық шумақсыз өлеңдерде композициялық қажеттілікті өтейді, яғни өлеңді композициялық-тематикалық бөліктерге ажырататын амал ретінде қолданылады[2, 97].

Осылайша Р.Сыздық Абайға ғана тән немесе Абай жиі қолданған күрделі синтаксистік тұтастық жасау тәсілдері мен ерекшеліктерін талдай отырып, Абайдың шумақты «шашып-бөлмей» синтаксистік тұтас дүние етіп құрау принципін берік ұстанғандығын көрсетеді.

Сонымен қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастық тақырыбы енді сөз бола бастағаннан осы күнге дейінгі уақыт аралығындағы зерттеулерге жасалған шолу барысында күрделі синтаксистік тұтастықтың жасалу тәсілдерінің толыққанын байқай аламыз. Сондай-ақ күрделі синтаксистік тұтастықтың құрылымдық бөліктері мен стильдік қызметінің кең көлемде зерттелгендігін айтуға болады.

Р.Сыздық, М.Серғалиев, Б.Шалабай сынды ғалымдарымыздың ақын-жазушыларымыздың шығармаларына жасаған талдаулары күрделі синтаксистік тұтастықтың стильдік қызметін дұрыс танып, қолдана білудің психологиялық портрет жасауда, белгілі бір модальдық реңкті күшейтуде, шығарманың композициялық құрылымын сауатты ұйымдастыруда, автор сөзін, кейіпкер сөзін беруде, ойдың экспрессиялық бояуын қалыңдатуда, өлеңге қажетті буын саны мен ұйқас түрін таңдауда маңызды екенін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Т.Р Қордабаев. Тарихи синтаксис мәселелері(XV – XVIII ғасырлар материалдары бойынша). – Алматы: «Ғылым», 1964 – бет .
2. Сыздықова Рабиға. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Академии наук Казахской ССР, 1971. – 179 бет.
3. Шалабай Б. Қазақ тіл білімінің мәселелелері. – Алматы: «Арда», 2016. – 488 бет.
4. Серғалиев Мырзатай. Синтаксистік зерттеулер. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 392 бет.
5. Сыздықова Рәбиға. Сөз құдыреті. Көптомдық шығармалар жинағы. /Рәбиға Сыздықова./ – Алматы: «Ел-шежіре», 2014 – 296 бет.